

Varujan Vosganian (Rumunsko)

Narozen 1958 v Craiově v arménské rodině, na univerzitě v Bukurešti vystudoval ekonomiku a matematiku. Předseda Svazu Arménů v Rumunsku a senátor za Národní liberální stranu, několikrát byl ministrem ekonomie a financí, současný místopředseda Svazu rumunských spisovatelů. Básník: např. sbírky *Ochiul alb al reginei (Královnino bílé oko)*, *Isus cu o mie de brațe (Ježíš o tisíci rukách)*, či autobiograficky laděná lyrika *Cartea poemelor mele nescrise (Kniha mých nenapsaných básní)*. Prozaik: mj. román *Statuia Comandorului (Socha Komandora)*, v němž líčí utrpení a beznaděj Rumunů za totalitního režimu, nebo světově uznávaný historický román *Cartea șoaptelor (Kniha šepotů)*, který je působivou ságou arménského národa v Turecku, Arménii a Rumunsku 20. století.

ukázkou přeložila Jarmila Horáková

SEDM

„Ženám ať nezkrívíte ani vlásek,“ řekl Armen Garo. „Ani dětem.“ Všichni členové zvláštní mise přišli jeden po druhém do sídla novin Čagadamard v Konstantinopolu. Byli pečlivě vybráni jen ti, kteří už podobné akce podnikli, ať už na vlastní pěst nebo s využitím léčky. „Věřím jen tomu, kdo už zabíjel,“ rozhodl se Armen Garo. Dostali fotografie, aby věděli, koho mají po úkrytech hledat. Mohli se schovávat kdekoliv, počínaje Berlínem a Římem až po středoasijské stepi. První na řadě byl ministr vnitra Talât Paša se širokými rameny a tlustým krkem. Měl silné tělo a jeho hlava s hranatou bradou a čelistmi připravenými trhat vypadala jako prodloužení statného hrudníku. Pěsti ve spodní části fotografie byly dvakrát tak velké než u normálního člověka a prozrazovaly agresivní povahu. Vedle stála jeho křehká manželka s jemnými rysy, oblečená v bílých šatech a krajkovaném klobouku podle evropské módy, a příliš se k pašovu fezu nehodila. Další na řadě byl drobný Enver, o něco vyšší jen díky podpatkům na holínkách. Měl odvážný pohled a tenkými prsty si nakrucoval špičky knírku. Byl pyšný na své prýmký armádního velitele, které mu bohatě spadaly přes ramena a zakrývaly jeho úzký hrudník. Snažily se zastříť skromný původ dítěte, jehož matka vydělávala na živobytí jedním z nejopovrhovanějších zaměstnání v Osmanské říši. Byla umývačkou mrtvol. Na jiné fotografii jeho tenká, majetnická, a přesto nesmělá ruka objímá jemný pas manželky Nadžeh, princezny z říšského harému, tedy sultánovy dcery. Na další fotografii se Enver, syn umývačky mrtvol a sultánův zeť, snaží vypadat odvážně. Má strnulé rysy a pózuje mezi portréty svých idolů: Napoleonem a Bedřichem Velikým. Cemal Paša pak byl v tomto válečnickém triumvirátu něco jako Lepidus. Vypadal normálně, a kdyby nenosil nárameníky ministra námořnictví, mohl by být celkem nenápadný, ačkoliv se snažil ze všech sil udržet krok s Talátovou krutostí a Enverovou troufalostí. Dalšími na řadě byli ideologové strany Jednota a pokrok, dr. Nazim a Bahaettin Šakir, které napadlo pustit z vězení zločince a sestavit z nich ozbrojené jednotky. Ty měly za úkol dohlížet na arménské vyhnance a na rozcestích je pobíjet. O jejich ženách nevíme, jak moc byly krásné, určitě byly baculaté a černovlasé, ale jejich rysy se nedají dobře rozeznat,

protože jediné dochované fotografie z mládí je zachycují se závojem přes obličej, jak oplakávají manžely v rakvích poté, co skupina mstitelů splnila své poslání. A na seznamu byli další jako správce Trabzonu Cemal Azmi, Behbud xan Cavanşir... Armen Garo zvedl fotografie Talâta a Envera s jejich manželkami. Postupně se zadíval na Solomona Tehliriana, Arama Yerkaniana, Arşavira Şiraghiana, Hracie Papaziana a Misaka Torlakiana.

„Nezabíjejte ženy,“ opakoval. „Ani jejich děti.“ Pro nás není důležité, kdy přesně se konalo toto setkání. Kniha šepotů není historickým výkladem, ale knihou svědomí. Právě proto zprůsvitní a její stránky se stanou průzračné. V některých případech jsou v Knize šepotů uvedena přesná data včetně dne, hodiny a místa. Pero letí vpřed jako zběsilé, ale někdy se rozhodne na mě a na čtenáře počkat a pak přidává více podrobností, než by bylo potřeba. Každé slovo navíc vnáší více světla, avšak právě proto ho zároveň ubírá.

Takže i kdybychom z ní vymazali veškeré letopočty a data, Kniha šepotů by neztratila ani jeden ze svých významů. Podobné věci se lidem stávaly všude. Obsah Knihy šepotů vlastně zůstává stejný v jakékoliv době stejně jako skladby Johanna Sebastiana Bacha nebo jako úzká branka, v níž se musí lidé sehnout nebo přitisknout k sobě, aby prošli. „Především zabili našeho básníka,“ řekl Şavarş Misakian.

Sídlo novin uniklo katastrofě jenom o vlásek. Po jatkách zahájených 24. dubna 1915, kdy byly stovky intelektuálů uvězněny a většina z nich zavražděna, bylo odvolání deportace považováno všemi Armény z hlavního města za zázrak. Jinak by sdíleli osud ostatních arménských komunit. Byli by vyhnáni z domovů, okradeni o své majetky, ale měli by těžší osud, protože na rozdíl od Arménů z Vanu, Sivasu nebo Adany by museli v zástupu projít celou Anatolií až do syrských pouští. Pokud by nebyli povražděni oddíly ozbrojených kriminálních nebo kočovnými bandami, zemřeli by hladu a zimou pod improvizovanými stany v poušti, kde denní horko a noční mráz měly na svědomí stejný počet obětí.

Ústřední tiskový orgán Arménské revoluční federace Azadamard byl v roce 1915 zakázán. Znovu začal vycházet v roce 1918 jako Čagadamard a navázal tak na starý název. Şavarş Misakian byl v té době šéfredaktorem a vrátil se, aby převzal svoji funkci. Stál v rohu, protože nebyl součástí zvláštní mise, ale měl autoritu, kterou Armen Garo a Şahan Natali potřebovali. Autoritu nevzbuzovala ani tak jeho postava, protože ohnuté levé rameno a křivá hlava nepůsobily ani trochu odvážně. Jeho tělesné nedostatky mu u ostatních zjednávaly úctu, protože připomínaly neústupnost, s níž vydržel mučení ve vojenském vězení, kde byl držen od března 1916 a o několik měsíců později se vytrhl z rukou mučitelů a vrhl se ze třetího patra na vnitřní dvůr. Těžká zranění přežil a byl propuštěn 27. listopadu 1918, kdy hlavní město obsadila spojenecká vojska. Jeho tělo s polámanými kostmi na sebe vzalo bezpráví tohoto světa a všem připomínalo, že se oprostil strachu ze smrti.

Jejich nepřátelé věděli, že aby je zničili jako národ, je potřeba co nejrychleji zabít jejich básníka. Pro utlačovaný národ v ohrožení je básník vůdcem. Daniel Varujan byl uvězněn s ostatními intelektuály 24. dubna 1915. Přivázali ho ke stromu, ukamenovali a pak ho nechali napospas zvěři a nočním běsům. Podle některých pověstí přežil. Někdo zase vyprávěl, že na chvíli zahlédl jeho planoucí tvář během požáru ve Smyrně. Jednu věc v legendách o zmrtvýchvstání Daniela Varujana lze dokázat: je známo místo, kde snášel utrpení přivázaný ke

stromu jako k živému kříži. Nevíme však, kde by mohl mít hrob. Máme důkaz o jeho smrti a dokonce se dochovalo i jméno jeho kata: Oğuz Bey, velitel z Çankırı. Vzhledem k tomu, že není nic známo o jeho hrobě, může být myšlenka na jeho zmrtvýchvstání lákavá. Další dva zatčení z 24. dubna byli členové parlamentu: poslanec z Konstantinopole Krikor Zohrab a Vartkes Seringulian z Erzurumu. Dostali se až do syrské pouště, do Urfy a pak do Aleppa. O nich se dozvídáme z dopisu německého konzula v Aleppu Rösslera adresovaného německému velvyslanci Wangenheimovi: „Pánové Zohrab a Vartkes se nacházejí v Aleppu a jdou v pochodu mířícím do Diyarbakıru. Znamená to pro ně jistou smrt: Zohrab je kardiak a Vartkesova manželka právě porodila.“ O zločinech spáchaných během dětství mých prarodičů jsem se dozvěděl ani ne tolik ze svědectví přeživších jako z chlubitosti vrahů. Jaký je rozdíl mezi plachostí umírajících a zpupností vraždících... Tak se dozvídáme, že jim rozpárali břicha bajonetem, Vartkesovi vystřelili mozek z hlavy a Zohrabovi ji rozbili kameny. Jejich těla pak rozřezali a pohodili. Pokud by se ještě někdo unavoval pohřbíváním čertných mrtvých těch dní, ani by je ve zbytcích rozdrcených těl nepoznal. Ale svět se nezbořil. Místo, kde byl zavražděn Daniel Varujan, se jmenuje Tuna. Předtím než ho odvedli s ostatními, básník řekl: „Postarejte se o mého syna, který se právě narodil. Pokřtěte ho jménem Varujan.“

„Pomstíme se za něho i za ostatní,“ řekl Armen Garo a zadíval se na Şavarşe Misakiana. „Právě proto nechte být jejich ženy a děti. Nejsme zloději mrtvol ani vrahové žen.“ Seděli v prvním kruhu.

„Armen má pravdu,“ řekl Şavarş Misakian. „Následujte příkladu generála Dro.“

V té době Dro ještě generálem nebyl. Bylo mu jednadvacet let, když v únoru 1905 vypukly v Baku tři dny trvající masakry. Tatarské bandy povraždily několik tisíc Arménů. Gubernátor kníže Nakašidze, navzdory varování a pak zoufalému volání arménského obyvatelstva nic pro jeho ochranu neudělal, naopak ještě dodával zbraně útočnickům. Ústřední výbor Arménské revoluční federace tehdy generálnímu guvernérovi Nakašidzemu oznámil, že ho strana odsoudila k smrti. Mladý Drastamat Kanayan, jehož jsme už potkali pod jménem generál Dro, byl pověřen, aby rozsudek vykonal.

V dohodnutý den čekal Dro na gubernátorův průvod v úzké uličce, kde kozácká jízdní garda nemohla knížecí kočár obklopit. Bomba byla umístěna v sáčku a zakrytá hroznem vína. Když však viděl, že knížete doprovází jeho manželka, Dro zaváhal a nakonec ji neodpálil, pouze je sledoval, jak projíždějí. Počkal, až se setmí. Zpátky se v kočáru vracel jenom kníže. Když jel průvod přímo před ním, Dro vhodil sáček do kočáru a dal se na útěk. Výbuch byl obrovský. Kromě Nakašidzeho tehdy rozmetal i hodně jezdců gubernátorské gardy. Dro využil paniky a povedlo se mu zmizet. Několik kamarádů ho téže noci převedlo přes tureckou hranici, kde se zdržel devět let až do vypuknutí války.

„Ale tehdy si Dro nedokázal představit, co se stane,“ řekl Arşavir Şiraghian.

Nikdo si to nedokázal představit. Arménští vůdci podpořili mladoturky, aby se dostali k moci a předpokládali, že ukončí zvěrstva krvavého sultána Abdula Hamida. Pan Vartkes, budoucí poslanec z Erzurumu, schovával při potlačování revoluce ve svém bytě Halila Beye, který později objednal jeho vraždu. Dro si myslel, že žena by neměla platit za hříchy svého muže. Je hořkou ironií osudu, že o třicet let později v Omsku nechá Stalin zavraždit jeho ženu spolu

s jedním z jeho synů. Zaplatila tak za činy svého muže. „V Trabzonu,“ řekl Misak Torlakian, „bylo několik set žen s dětmi a nepohyblivými starci naloženo na vory a posláno na širé moře. Ženy se při tom všem nešťěstí zaradovaly, když jim řekli, že pojedou vodní cestou a ušetří si námahu. Druhý den se však vory vrátily na břeh prázdné. Ženy byly utopeny v moři. Totéž se stalo v Uniehu, Ordu, Tripolisu, Giresunu a Rize. Z mojí vesnici Ghiuşany nedošla ani jedna žena až do Maskany, Rakky, Rás al-‘Ajnu nebo Dajr az-Zawru, což znamená, že všechny zemřely po cestě hladem, kulkou nebo nožem.“

„V provincii Harput,“ řekl Solomon Tehlirian, „byla v červnu vyražděna honorace, pak z měst a vesnic odvedli muže. Transporty se skládaly jen z žen, starců a dětí. V Arabköyi ženy naložili do člunů a utopili. Arménské děti z německého sirotčince byly utopeny v blízkém jezeře. Ženy z Mesne vyhnané do Urfy zavraždili po cestě a jejich těla naházeli do řeky. Na cestě mezi Sivasem a Harputem ležela zmrzačená těla žen zavražděných na východním břehu Eufratu dlouhé měsíce na krajích cest nebo na svazích kopců. Na to, aby je pohřbili, jich bylo příliš mnoho. Jejich kostry byly vidět ještě v polovině roku 1916. Z téměř dvou set tisíc lidí v pochodech jich do Rás al-‘Ajnu a Dajr az-Zawru došla pouhá desetina. „První ženy, které se dostaly do Maskany, Rakky a Dajr az-Zawru,“ řekl Aram Yerkanian, „byly mrtvoly plující po Eufratu. Celý červenec roku 1915 plavaly v Eufratu nafouklé mrtvoly, hlavy, ruce a nohy bez ladu a skladu. Řeka byla zbarvená do červena, všechno působilo, jako by se právě tehdy zrodila smrt.“ Kruh vypovídajících se rozšířil.

„V Eufratu se stále objevují mrtvoly,“ uvedl německý konzul v Aleppu Rössler. „Těla jsou svázána stejným způsobem, vždy po dvou, zády k sobě. Což dokazuje, že se nejedná o náhodné vraždy, ale o úřady promyšlený vyhlazovací plán. Mrtvoly připlouvají v stále častějších vlnách. Hlavně ženy a děti.“ „Více než šest set Arménů,“ uvádí Holstein, německý konzul v Mósulu, „hlavně žen a dětí vyhnaných z Diyarbakiru, bylo zavražděno během přepravy po řece Tigris. Vory se včera vrátily do Mósulu prázdné. Několik dní už po řece plují mrtvoly a lidské končetiny. Další vyhnanci jsou na cestě a pravděpodobně je čeká stejný osud.“

„Přes Aleppo,“ uvádí bývalý francouzský konzul Guys, „procházejí od května tisícihlavé zástupy. Po dvou až třídenním pobytu na místech pro ně vyhrazených dostanou tito nešťastníci, hlavně ženy a děti, příkaz pokračovat směrem do Idlíbu, Maná, Rakky, Dajr az-Zawru, Rás al-‘Ajnu a mezopotámských pouští, které se podle všeobecného přesvědčení mají stát jejich hrobem.“

„Tisíce arménských vdov z provincie Van,“ uvádí americký konzul v Aleppu Jackson, „které nedoprovází jediný dospělý muž, se blíží do Aleppa ve zbědovaném stavu a polonahé. Podobně jako v případě dalších deseti, dvaceti skupin, jež už tudy prošly, i tentokrát se jedná o transport složený z pěti set až tří tisíc osob s dětmi v nepopsatelně zuboženém stavu.“

A znovu Rössler:

„V souvislosti s Armény z Harputu jsem byl zpraven o tom, že ve vesnici na jih od města oddělili muže od žen. Muže povraždili a nechali je ležet u cesty, zatímco ženy byly nuceny jít dál.“

„Je pravděpodobné,“ uvedl Aram Andonian, který shromáždil svědectví přeživších, „že těch několik set dětí v sirotčinci v Dajr az-Zawru nikdy neexistovalo.“

Teprve před koncem a v cíli cesty úřady usoudily, že našly řešení do té doby neřešitelného problému: jak vraždit beze stop v podobě mrtvol. Ne proto, že by v nich vzbuzovaly jakýkoliv pocit viny, nýbrž proto, že stovky tisíc rozsekaných těl se zčernalou kůží nataženou na kostech, která plula po vodě nebo ležela na dně propastí, vyvolávala stísněnost a připravovala na smrt následující transporty, ale hlavně komplikovala provoz na cestách a železnici. Vzduch v jejich okolí houstl nažloutlými smrtelnými výpary. Vyvolávala také protesty Arabů, kteří nemohli používat vodu z řek k pití, a šířila nákazy. Pro odstranění všech těchto nedostatků mělo být vraždění dětí v Dajr az-Zawru dokonalým zločinem.

Sirotci shromáždění v Maskaně a dalších uprchlických táborech byli hnáni přes poušť do Dajr az-Zawru. Představte si průvod se stovkami znetvořených dětí v hadrech, jak sotva pletou holýma nohama v pouštním horku a zimě. Ramena pokrytá krvácejícími ranami plnými červů a zezadu poháněné jezdci, kteří je bili biči nebo holemi. Mrtvé nebo umírající děti házeli na vozy, jež doprovázely transporty. Místo, kam se jim podařilo dojít, se jmenovalo Abú Hahar. Pouze tři stovky dětí se udržely na nohou, většina se už vezla na vozech. Na úpatí hor na kraji pouště vojáci pochod zastavili a vozy vysypali na pole. Místo obstoupili a čekali na večer. Jakmile se setmělo, přiletěli pouštní ptáci. Přilákal je zápach krve, pak přítomnost dalších ptáků, a nakonec krákání a praskání masa stahovaného z kostí. Pouštní orli a krkavci se vrhli na těla, která se neměla sílu bránit, byť byla ještě živá. Ptáci vyklovali hlavně oči, tváře a ústa, jež byla čím dál lákavější, jak těl ubývalo. Dva dny se střídala hejna ptáků na tom poli kostí a kůží na úpatí hor. Děti se staly kořistí černých ostrých zobáků a drápů. Vyprávěli o tom zděšení kočovní Arabové. Vojákům velel desátník Rahmeddin, který pak byl povýšen a stal se nečekaně rychle velitelem četnictva ve městě Rakka.

Ostatní nemocné a hladové děti ze sirotčince v Dajr az-Zawru byly jednoho mrazivého prosincového dne naloženy na vozy. Umírající hodili do Eufratu. V tomto ročním období zvířená řeka vysušená těla rychle spolkla. Po dvanáctihodinové cestě pouští bez jídla a vody vymyslel velitel transportu, o němž víme, že se jmenovala Abdullah, ale rád se nechával nazývat pašou Abdullahem, tři různé způsoby likvidace dětí. Ale protože v očích vojáků viděl jistou váhavost, chytil dvouletého chlapečka a ukázal ho ostatním: „I tohle batole,“ řekl jim, „musí být nemilosrdně zabito stejně jako všichni v jeho věku. Přijde den, kdy vyrostete a bude hledat vrahy svých rodičů. Bude se chtít pomstít. Tohle je čubčí syn, který nás jednoho dne najde, aby nás zabil!“ Několikrát s ním zatočil ve vzduchu, vztekle ho odhodil na kameny a šlápl na něj, až začal naříkat. Část vozů postavili jeden vedle druhého a nacpali na ně děti, kolik se dalo. Uprostřed umístili vůz plný trhavin, jejichž výbuch je rozmetal a proměnil na saze. Zkrátka a dobře kdo už nemohl jít, toho položili na pole, posypali ho suchou trávou namočenou v naftě a zapálili. Ostatní děti, které se nevešly na vozy, nahnali do jeskyní. Jejich ústí ucpali dřevem a trávou a zapálili je. Děti se udusily a jejich promodralá ohořelá těla zůstala na dně jeskyní.

Ale ani ten nepromyšlenější zločin nemůže být nikdy úplně dokonalý. Dívka jménem Ana se schovala do výklenku v jeskyni, kam se díky prasklině ve skále dostával vzduch. Takže přežila, a když ohně uhasly, vyšla po dni a noci z jeskyně. Několik týdnů bloudila, až došla do Urfy a narazila tam na několik uprchlých Arménů. Řekla jim o vraždění dětí.

Ze třetího kruhu je slyšet hlas ministra námořnictví Cemala Paši, zneklidněného velkým

počtem mrtvol plujících po Eufratu. A poté pobouřeného tím, že trasy transportů mohou narušovat provoz na železnici. Tehdy turecké úřady pochopily, že jakkoliv byl systém na vyhlazení Arménů vymyšlen dokonale, má jednu vadu: zůstávají po něm mrtvoly zavražděných. Tuto nedokonalost se správce Diyarbakiru Reşit Paşa snažil ze všech sil napravit.

„Eufrat nemá skoro nic společného s naší provincií. Mrtvoly v řece pravděpodobně pochází z provincií Erzurum a Harput. Kdo umře tady, toho hodíme ho na dno jeskyně nebo ho většinou polijeme naftou a zapálíme. Málokdy se najde dost místa, aby mohly být zakopány.“

Vracíme se do prvního kruhu.

„Vy jste neviděli ta místa, kde se transporty spojovaly,“ řekl Hraci Papazian. „Nebo lépe řečeno, co z nich zůstalo. V Dajr az-Zawru. Tisíce stanů z hadrů. Nahé ženy a děti tak zesláblé hladem, že jejich žaludek už nepřijímal potravu. Hrobníci házeli do povozů dohromady mrtvé i umírající, aby neztráceli čas. V noci tam byla taková zima, že živí si přes sebe dávali mrtvé, aby se zahřáli. Nejlepší věc, která se mohla matkám přihodit, byla, že se objevil nějaký beduín a jejich dítě si odvezl. Tím ho zachránil z toho obrovského hrobu. Úplavice činila vzduch nedýchatelným. Psi se čumáky hrabali v roztržených břichách mrtvol. Jenom v říjnu roku 1915 prošlo přes Rás al-‘Ajn více než čtyřicet tisíc žen hlídaných vojáky bez jediného dospělého muže. Křížová výprava zmučených žen. Cesta podél železnice byla poseta rozřezanými mrtvolami znásilněných žen.“

„Z milionu osmi set padesáti tisíc Arménů žijících v Osmanské říši,“ uvádí pastor Johannes Lepsius, „jich bylo deportováno milion čtyři sta tisíc. Ze zbývajících čtyři sta padesáti tisíc tak dvě stě tisíc bylo deportace ušetřeno, hlavně obyvatelé Konstantinopole, Smyrny a Aleppa. Postup ruských jednotek zachránil životy dvou set padesáti tisíc lidí, kteří našli útočiště v ruské Arménii, kde část z nich umřela na tyfus nebo hladu. Ostatní přežili, ale navždy ztratili rodnou hroudu. Z milionu a půl deportovaných Arménů jen deset procent dorazilo do cíle pochodů, do Dajr az-Zawru. V srpnu roku 1916 byli posláni do Mósulu, ale zemřeli v poušti pohlceni pískem nebo namačkáni v jeskyních, kde spalovali mrtvé a umírající dohromady.“

Zmlkli. Kruhy kolem Armena Gara se sevřely. Podíval se na Şahana Nataliho, Şavarşe Misakiana a pak na všechny ostatní. Vzal fotografie a podal je členům prvního kruhu, každému podle jeho úkolu. „Přesto,“ opakoval unaveně, „nezabíjejte ženy a děti.“